

**Geschiedenis rondom een
jubilerend kerkgebouw
1898 - 1998**

*Kerkgebouw Gereformeerden
Wetsinge-Sauwerd 100 jaar*

VOORWOORD

Eind 19^e eeuw is de Gereformeerde Kerk van Wetsinge-Sauwerd ontstaan uit een fusie van de Christelijk Gereformeerde Gemeente en de Nederduitsch Gereformeerde Kerk. Omdat geen van de gebouwtjes van deze kerken de nu samengevoegde aantallen kerkbezoekers kon herbergen, is tot nieuwbouw overgegaan. Dit resulteerde in het huidige kerkgebouw Kerkstraat 11. Deze kerk werd 100 jaar geleden, op donderdag 22 december 1898, in gebruik genomen. De kerkenraad meende dat het jubileum van het kerkgebouw niet ongemerkt voorbij mocht gaan. Er is daarom een werkgroep ingesteld om aan de herdenking van dit eeuwfeest vorm te geven. Een van de onderdelen van deze herdenking is het boekje geworden, dat nu voor u ligt. Hierin is de geschiedenis van het kerkgebouw vastgelegd en alles wat zich daaromheen heeft afgespeeld. Een deel van deze historie is al beschreven in het boek "Kerk en School in Sauwerd" dat ter gelegenheid van het eeuwfeest van de school in 1988 verschenen is. Maar gebleken is dat niet ieder gemeentelid of andere geïnteresseerde dat boek bezit. Redenen genoeg om een nieuw boekje te introduceren. Hopelijk biedt dit boekje de lezer boeiende, oriënterende literatuur. De kerkenraad is de werkgroep dankbaar voor de moeite die zij hieraan heeft willen besteden.

De Kerkenraad.

1. KERKGESCHIEDENIS VAN SAUWERD EN WETSINGE

Wierdedorp Groot Wetsinge

Het gebied van de voormalige gemeente Adorp vormt een onderdeel van een zeer oud en nog redelijk gaaf bewaard gebleven cultuurlandschap. Dit gebied werd reeds ver voor de Christelijke jaartelling bewoond. Als gevolg van de rijzende zeespiegel boden de aanvankelijk op hoge oeverwallen van de Hunze en A ontstane nederzettingen na 500 v. Chr. onvoldoende bescherming tegen stormvloed. De woonplaatsen werden daarom kunstmatig verhoogd en werden ontstonden. De plaatsen Groot Wetsinge, Sauwerd en Adorp kwamen op wierden tot ontwikkeling.

Kerkbouw

Het kersteningproces van de bevolking voltrok zich globaal tussen 700 en 900 na Chr. Namen als Bonifacius, Liudger en Bernlef zijn hieraan verbonden. De naam Wetsen (Wetsinge) komt voor het eerst voor op een lijst van inkomsten van de abdij van Werden (Dld.).

De eerste kerken waren veelal houten gebouwtjes. Bij opgravingen rondom de fundamenten van de kerken in Sauwerd en Groot Wetsinge, respectievelijk 1982 en 1987, zijn daarvan echter geen sporen gevonden. Wel bleek dat Wetsinge eind 11^e eeuw een tufstenen kerk had. Tufsteen is het eerste duurzame materiaal dat in onze streken voor kerkbouw werd gebruikt. De bakstenen kerk van Sauwerd was van jonger datum; deze stamde uit de 13^e eeuw.

Beide kerken waren zaalkerken met losstaande torens zuidoostelijk van de kerk. Aan de Wetsinger kerk is omstreeks 1640 aan de westzijde een nieuwe zadeldak-toren toegevoegd. Na de gebruikelijke bezakkingstijd van 10 jaar werd deze toren als klokkentoren in gebruik genomen. De oude vrijstaande toren kon toen worden afgebroken. Op de bekende kaart die Haubois in die tijd van Groningen heeft

De voormalige Wetsinger pastorie

gemaakt, staat de Wetsinger kerk nog met beide torens afgebeeld.

De kerken van Sauwerd en Wetsinge hebben het tot 1840 uitgehouden. Toen zijn beide kerken afgebroken na het gereedkomen van de vervangende nieuwe kerk te Klein Wetsinge.

Kerkgeschiedenis

Tot 1596 werd de Christelijke godsdienst beleden volgens de Rooms-katholieke ritus. Bijzonder jammer was dat de zeer halsstarrige paus Leo X niets wilde weten van alle hervormingspogingen, die in de kerk begonnen te leven. Er werd niet naar geluisterd en kritiek op heersende misstanden binnen de kerk (o.a. de aflaathandel) in het begin van de 16^e eeuw werd niet geaccepteerd. Integendeel, de interne hervormers werden heftig bestreden en geëxcommuniceerd. Dat leidde uiteindelijk tot een kerkscheuring: de kerkhervorming of Reformatie. Het protestantisme was ontstaan. Vooral in Noord-Europa en de van daaruit later bevolkte gebieden kreeg deze beweging een zeer grote aanhang. Na het ontstaan van de Oosters-orthodoxe kerken was dit de grootste kerkscheuring uit de geschiedenis.

De Reformatie

Tussen 1560 en 1580 maakte de kerk ook in onze gebieden roerige tijden door, met o.a. een beeldenstorm in 1566. Wat deze voor Sauwerd en Wetsinge heeft betekend, is niet bekend. Met de verovering van de stad Groningen in 1594 door Maurits, werden Stad en Ommeland in de Unie van Utrecht teruggebracht: de Reductie. Voordien was dit gebied Rooms-katholiek aangezien het in Spaansgezinde handen was; binnen de Unie van Utrecht was de gereformeerde godsdienst de officiële godsdienst. Met de Reductie reformeerde ook de kerk hier zich definitief. Vrijwel zonder uitzondering lieten de pastores zich van de ene op de andere zondag dominee noemen, wellicht ook bevorderd door het feit dat de Onstafamilie sterk hervormingsgezind was. De inhoud van de prediking zal vermoedelijk niet direct zoveel verschil hebben uitgemaakt, want het interne reformatieproces voltrok zich geleidelijk.

Veel Rooms-katholieke gewoonten bleven nog lang in zwang, o.a. het vasten op vrijdag. Dan werd er geen vlees, maar vis gegeten. In veel dorpen herinnert een viskenij (betekent viswater) bij de pastorie daar nog aan. In Sauwerd waren tot in de 20^e eeuw de resten van het Viskenij, later ook wel Streeksgracht genoemd, nog aanwezig en wel binnen het gebied Hoogpad-Oude Kerkstraat-Schoolstraat. Thans zijn de resten daar nog als een greppel aanwezig.

De Sauwerder pastorie stond aan de Oude Kerkstraat op de plaats van het huidige pand no. 7. De Wetsinger pastorie stond ten westen van het kerkgebouw. Dit gebouw staat er nog steeds en wordt nu gerestaureerd. De oudste elementen van dit gebouw stammen uit de Middeleeuwen.

Kerkenfusie

In 1735 werd na het overlijden van de Wetsinger predikant ds. Johannes Bazuin besloten de kerken van Sauwerd en Wetsinge voor het predikambt te combineren. De Groot-Wetsinger pastorie werd toen de woning van de predikant, terwijl de

De kerk van Sauwerd stond aan het Hoogpad. Het gebouw werd in 1840 afgebroken.

De 12e-eeuwse tufstenen kerk van Wetsinge, afgebroken in 1840.

bouwvallig geworden Sauwerder pastorie omstreeks 1740 werd afgebroken. De Wetsinger pastorie was tevens een kleine boerderij. Dat was in die tijd met kerkenpastorie- en kosterijland een algemeen verschijnsel. De opbrengst van deze landerijen diende als neveninkomsten voor de predikant en van de koster, die veelal tevens onderwijzer, voorzanger en klokluider was.

Afbraak kerkgebouwen

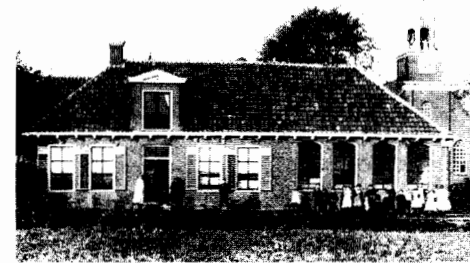
Begin 19^e eeuw waren ook de kerken van Sauwerd en Wetsinge zeer bouwvallig geworden. Volgens overlevering moest men rond 1835 bij regenachtig weer in de Wetsinger kerk de paraplu ophebben vanwege de ernstige lekkage. Afbeeldingen van de kerk, gemaakt kort voor de afbraak, suggereren inderdaad een zeer slechte onderhoudstoestand. De Franse Revolutie had ook hier haar werk gedaan: de tijd van de grote invloed van de adel (hier de Onsta's en hun opvolgers) was voorbij. Onder de agrarische bevolking heerste als gevolg van de eerste landbouwcrisis (1820-1840) grote armoede. Als gevolg hiervan kwam een eerste stroom emigranten naar Amerika op gang. Geld voor grootscheepse kerkrestauratie was er toen niet. Vooral in Sauwerd was de armoede groot.

In 1822 riep burgemeester G.G. Zijl een aantal Sauwerder notabelen bijeen om een plan te bespreken om volledig met Wetsinge te fuseren en de kerk te Sauwerd af te breken. Maar daar was toen nog geen meerderheid voor te vinden. In 1838 kwam er een ander plan in discussie: halverwege in Klein Wetsinge nieuwbouw plegen en de beide kerken van Sauwerd en Groot Wetsinge afbreken.

Voor dat plan was er wel een meerderheid, met als gevolg dat aan de Valgeweg in Klein Wetsinge een typisch 19^e-eeuwse zaalkerk met kleine toren verrees. In 1840 werd dit nieuwe kerkgebouw in gebruik genomen.

Achter de beide oude kerken werd daarna het breekijzer gezet. Uit de Sauwerder kerk is een rijk beeldhouwde grafsteen van Abel Onsta uit 1483 naar het Groninger Museum voor Oudheden overgebracht, evenals een uit de Wetsinger kerk afkomstige monumentale grafsteen van Aepcko Onsta en zijn vrouw Gela van Ewsom uit 1574. Dit echtpaar had de borg Nieuw Onsta te Wetsinge gesticht. Hun grafsteen prijkt thans in de vaste expositie van het nieuwe Groninger Museum. Ook een fraai gesneden herenbank met opzetstuk en wapens van Starckenborgh-Clant-Clant-Ripperda met hartschild Onsta, ging eveneens naar het museum. De rest van de kerk werd voor afbraak aan de meest biedende verkocht. Met de afbraak van de borgen en daarna van de kerken zijn de monumenten van een stuk roemruchte geschiedenis van Sauwerd en Wetsinge definitief verloren gegaan.

De Wetsinger school, gebouwd in 1844, omstreeks 1908. Links woonde de onderwijzer en rechts waren de schoollokalen.

In 1953 werd de oude Wetsinger school vervangen door een nieuw gebouw. Na de opheffing van de school in 1969, deed dit gebouw jaren dienst als peuterspeelzaal.

Het onderwijs

Het openbare onderwijs, dat sterk aan de kerk gekoppeld was, volgde weldra. In Sauwerd stond de school aan de Oude Kerkstraat, waar nu het pand no. 1 staat. In Wetsinge was de oude kosterij tevens school. Ook hier werd dezelfde weg gevolgd: aan de Valgeweg in Klein Wetsinge werd naast de nieuwe kerk een nieuwe school gebouwd. Deze kwam in 1844 gereed. Dit schoolgebouw heeft het tot 1953 gehouden. Toen werd het omvangrijke gebouw, met in z'n glorietijd (omstreeks 1880) 140 leerlingen, vervangen door een nieuw schooltje met twee lokalen. In 1970 was het leerlingenaantal echter tot acht gedaald, terwijl er voor de nieuwe cursus nog slechts drie leerlingen over waren. De school moest toen worden gesloten. Dat betekende het einde van het openbare onderwijs in Wetsinge en Sauwerd. Het voormalige schooltje (Valgeweg 10) is thans particulier bezit.

Na de concentratie van de Sauwerder en Wetsinger scholen in 1844 in Klein Wetsinge, werd de Sauwerder school afgebroken, terwijl de Wetsinger school (de kosterij) tot woonhuis werd verbouwd. In 1973, toen dit pand zeer na lange leegstand zeer bouwvallig was geworden, werd het door de Wetsinger bevolking neer-

De kosterij met op de achtergrond de pastorie.

gehaald. In 1986 is dit pand door de Stichting Woonhuismonumenten weer in oude stijl herbouwd. Het vormt thans het pronkstuk van Groot Wetsinge.

De Wetsinger pastorie

Met de Groot-Wetsinger pastorie handelde men net zo. Ook de pastorie wilde men dichtbij de nieuwe kerk. De oude vervallen pastorie was op het laatst 52 jaar lang door ds. J. Keizer bewoond geweest. Een plan tot nieuwbouw aan de Molenstreek werd aanvaard en uitgevoerd. In 1884 kon de nieuw beroepen predikant ds. J. Teves dan ook de juist gereedgekomen pastorie betrekken.

De verlaten Groot-Wetsinger pastorie werd na 1884 smederij-annex-boerderij, een functie die het behield tot 1996. Na een periode van leegstand heeft de Stichting Woonhuismonumenten ook dit pand nu in restauratie. Verwacht mag worden dat het resultaat net zoals de kosterij een sieraad voor Groot Wetsinge wordt.

De nieuwe pastorie aan de Molenstreek (no. 9) behield die functie tot 1965. De financiële situatie van de Hervormde Kerk was toen zo zwak geworden, dat de toenmalige predikant ds. H.J. ter Haseborg zich gedwongen zag zijn ambt neer te leggen. Hij aanvaardde een werkring in de maatschappelijke sector. De pastorie, waaraan tevens een in 1928 gebouwd verenigingslokaal was verbonden, werd verkocht.

Nederlands Hervormde Pastorie aan de Molenstreek, 1884-1965.

2. DE NADERE REFORMATIE IN SAUWERD EN WETSINGE

De grote kerkscheuring van de 16^e eeuw bleek niet de laatste te zijn. Integendeel: binnen het protestantisme bleef de verdeeldheid groot. De kerkscheuringen kregen vooral in de 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw het karakter van een reputerende breuk. De werkelijke verdeeldheid is zelfs nog groter dan het grote aantal protestantse kerkgenootschappen aangeeft. Dit komt doordat binnen de kerken soms sterk van elkaar verschillende stromingen of modaliteiten worden aange troffen, waarbij de kansels voor predikanten over en weer voor elkaar gesloten zijn. Met name in de Hervormde Kerk en de Christelijke Gereformeerde Kerk is dat het geval. In het kader van dit boekje beperken we ons tot de situatie in Sauwerd en Wetsinge.

De Groninger richting

Ook hier was weinig homogeniteit in de beleving van de godsdienst. Dat uitte zich vooral in het begin van de 19e eeuw. Kerkelijk kwam het hier toen tot grote spanningen. De collatoren (bezitters van het recht om predikanten en onderwijzers te benoemen) waren in deze omgeving de nazaten van de vroegere bewoners van de Wetsinger Onstaborg. Deze benoemden predikanten van de zgn. Groninger richting. Deze theologische stroming was geïntroduceerd door de uit Leer afkomstige hoogleraar prof. dr. P. Hofstede de Groot. In zijn theologie stonden de redelijkheid en deugdzaamheid centraal. Eerst ds. P. Damsté en daarna ds. J. Keizer, die hier 52 jaar (!) predikant was, waren deze richting toegedaan. Dat leidde tot een voortdurende wrijving binnen de kerk die een meer piëtistische stroming kende. Daarbij werden in de geloofsbeleving de begrippen bekering en wedergeboorte als centrale thema's gehanteerd.

De oefening van Knels Wilms, Oude Winsumerstraatweg 8.

De oefening van Knels Wilms

De aanhangers van de piëtistische richting verenigden zich in zgn. conventikels. Dat waren groepen mensen die met een oefenaar als voorganger bijeenkwamen. Deze bijeenkomsten vonden doorgaans plaats op de woensdagavonden, terwijl de zondagse erediensten veelal werden verzuimd. Tijdens deze 'oefeningen' werd gebeden en op ongedwongen wijze over Gods Woord gesproken en bemoedigen de deelnemers elkaar. Hierbij kwamen echter ook uitwassen voor, doordat het uitwisselen en ontleden van elkaars gemoedservaringen de Bijbelse boodschap en de Schriftverklaringen overwoekerden. Het kon er bij deze oefeningen zeer piëtistisch en bevindelijk toegaan, met soms tot tranens toe bewogen deelnemers.

In Sauwerd was Cornelis Willems Brands een bekende oefenaar. Hij verwierf zich een grote aanhang. Het duurde niet lang, of het godsdienstige leven voltrok zich voor het grootste gedeelte niet meer in de Sauwerder en Wetsinger kerkgebouwen, maar in het conventikel. Geruime tijd was een voor dit doel verbouwde woning aan de Oude Winsumerstraatweg (no. 8) de vergaderplaats, in de volksmond de "oefening van Knels Wilms" genoemd.

Omstreeks 1860 was de Brandsgroep zo sterk geworden, dat tot de stichting van een school kon worden overgegaan. De "oefening" onderging een grootscheepse vertimmering om het gebouw ook voor schooldoeleinden geschikt te maken.

Na 1870 begonnen met het ouder worden en overlijden van Brands de oefeningen en de school te verlopen.

De Brands-groep loste zich geleidelijk weer op in de Hervormde kerk; de school werd in 1874 gesloten. De openbare Wetsinger school trok het gros der leerlingen

Graf van Cornelis Willems Brands (1792-1869), oefenaar, oprichter van de eerste Christelijke school.

weer tot zich, terwijl enkelen de inmiddels opgerichte Christelijke school in Winsum bezochten.

Ook een aantal aanhangers van Brands sloot zich aan bij de inmiddels in 1857 opgerichte Christelijk Afscheiden Gemeente, volgelingen van de in 1834 afgescheiden Ulrumer predikant ds. Hendrik de Cock.

De Afscheiding

ds. Hendrik de Cock was oorspronkelijk een vriend van prof. dr. P. Hofstede de Groot, die hem ook in Ulrum in het ambt bevestigd had. Maar naderhand keerde De Cock zich radicaal af van de theologische opvattingen van Hofstede de Groot. Ook botste hij met de classis, doordat hij in felle bewoordingen zijn tegenstanders bestreed. Dit leidde uiteindelijk tot zijn schorsing en afzetting. Veel kerkleden bleven hem echter volgen, en hij bleef hen 's zondags voorgaan. Dit werd hem door de burgerlijke rechtbank verboden.

Het werd een roerige tijd in Ulrum en omstreken. Koning Willem 1 zond er troepen heen om de orde te handhaven in en om de staatskerk. Het leidde tot uittreding uit de Hervormde Kerk op 13 oktober 1834, middels een door twee ouderlingen, drie diakenen en 48 lidmaten getekende "Acte van Afscheiding of Wederkering". De daaropvolgende zondag werd deze acte door ds. De Cock vanaf een kerkbank voorgelezen. Het werd het begin van de Christelijke Afscheiden Gemeenten. De Afscheiding werd een beweging, die op veel plaatsen navolging vond, ook in Adorp, Sauwerd en Wetsinge.

De eerste Afscheiden Gemeente in onze directe omgeving, ontstond in 1838 in Adorp. Deze werd eveneens door ds. De Cock geïnstitueerd. Deze Afscheidingsbeweging was daar op gang gekomen onder leiding van de oefenaren P.G. Oosterhof en R.P. Medema. Maar door verhuizing van de leidende figuren naar elders, zette in Adorp de Afscheiding niet door. De overgeblevenen sloten zich aan bij de Sauwerder Brandsgroep, waarin – naast Brands – P.K. Lugtenborg en H.G. van der Molen de leidende figuren waren.

Afscheiding in Sauwerd

In 1838 institueerde ds. De Cock de groep Brands tot de "Christelijke Afscheiden Gemeente van Sauwert en Wetsen".

In 1843 kreeg deze groep echter moeilijkheden met de classis van de Christelijk Afscheiden Gemeenten vanwege de (on)bevoegdheid van C.W. Brands om als voorganger binnen dit nieuwe kerkgenootschap op te mogen treden.

De Oude Kerkstraat in 1915; het huis rechts is de vroegere pastorie van de Gereformeerde kerk, pand no. 5.

Brands nam dit niet, met als gevolg dat zijn groep zich weer van het verband van de Christelijk Afscheiden Gemeenten losmaakte en als "oefening Brands" verder ging. Deze groep kreeg een grote aanhang, vooral onder de Sauwerder en Wetsinger boeren.

Met het op leeftijd raken van Brands begon zijn invloed te tanen. Het conventikel loste zich geleidelijk weer op in de Hervormde Kerk. Daar zou deze groep later de drijvende kracht worden bij de Doleantie.

In 1857 echter ontstond er onder invloed van buitenaf (vooral vanuit Bedum) in Sauwerd een nieuwe Christelijke Afscheiden Gemeente. Er traden toen 23 lidmaten van de Hervormde Kerk tot deze gemeente toe, die op 23 september 1857 werd geïnstitueerd. ds. W.H. Frieling van Bedum was preses van de oprichtingsvergadering.

In 1859 had deze voornamelijk uit "kleine luyden" bestaande kerkelijke groepering zich zo geconsolideerd, dat aan de binnenzijde van het Hoge Vonderpad (Hoogpad) een eenvoudig kerkgebouwtje kon verrijzen (op de plaats van Hoogpad 5 en 7). ds. S.B. Sevensma werd in 1861 de eerste predikant.

Hij kwam naast het kerkje te wonen.

De pastorie was een onderdeel (de zuidelijke kamer) van een driegezinswoning, later timmerwerkplaats.

In 1980 werd dit gebouw weggebroken en vervangen door nieuwe woningen. In 1866 werd de veel te kleine pastorie vervangen door een nieuwe pastorie aan de Oude Kerkstraat (het huidige pand no. 5).

In 1869 nam dit kerkgenootschap van de Christelijke Afscheiden Gemeenten de naam Christelijke Gereformeerde Gemeente aan.

De dorpsherberg van Van Zijl, Oude Winsumerstraatweg 6. In 1887-1889 in gebruik als "noodkerk". *Schoolgebouw en kosterij op de hoek Kerkstraat-Schoolstraat.*

De Doleantie

Inmiddels voltrokken zich in de Hervormde Kerk opnieuw ontwikkelingen, die deze kerk heftig zouden beroeren. Met het vertrek van de laatste bewoners van de omstreeks 1800 afgebroken Wetsinger borg Nieuw Onsta, de familie Bebingh, bleven de collatierechten (het recht om predikanten en onderwijzers te benoemen) in het bezit van deze familie en later bij de erfgenamen. In 1857 kwamen deze rechten te koop. Koper werd een aantal personen die allen behoord hadden tot de Brandsgroep. Het gevolg was, dat bij de benoeming van predikanten op de aanbevelingslijst uitsluitend namen voorkwamen van rechtzinnige predikanten. Ook de kerkenraad en andere kerkelijke colleges waren voor een zeer groot deel bevolkt door ex-Brandsaanhangers.

In 1882 ging ds. J. Keizer op 78-jarige leeftijd met emeritaat. Zijn opvolger, ds. J. Teves, was een fervent aanhanger van dr. Abraham Kuiper. Teves was een begaafd prediker. Binnen de kerk voerde hij snel vele hervormingen door. Een van zijn eerste daden was de eenwording van de arme diaconie van Sauwerd en de rijke diaconie van Wetsinge. Deze waren ondanks de kerkfusie nog steeds gescheiden gebleven.

In de Hervormde Kerk van Amsterdam kwam het in 1886 tot een scheuring als gevolg van de botsingen tussen de moderne richting en de aanhangers van de nadere Reformatie. Aan laatstgenoemde stroming zijn de namen van Groen van Prinsterer, en vooral Abraham Kuiper verbonden. Dit leidde tot de Doleantie, een beweging die de orthodoxie uit de Staatskerk met de hiërarchische Kerkenordening van 1816 wilde terugvoeren tot de Dordtse Kerkenordening van 1618. Deze beweging vond elders eveneens aanhang. Ook ds. Teves bleek sterk Doleantiegezind en bereidde hier de breuk met de Hervormde Kerk voor. Op 31 januari 1887 viel in de kerkenraad het besluit zich los te maken van "het juk van de Hervormde Kerkordening van 1816 en terug te keren tot de Dordtse kerkenorde van 1618". Zag het er aanvankelijk naar uit dat ds. Teves de gehele kerk meekreeg in zijn "klagende" uittredingsbeweging, naderhand bleek toch een kleine groep hem niet te volgen. Deze groep stond onder leiding van hoofdonderwijzer-koster Jakob Kuipers. Er volgde kerkelijk een bijzonder roerige tijd, waarbij de poli-

tie zich genoodzaakt zag voor de deuren van de Wetsinger kerk de orde te handhaven. Een "kanselwacht" van de Dolerenden had ver voor de aanvang van de dienst de kansel reeds bezet om de andere partij de toegang daartoe te beletten. In feite had de grote Dolerende meerderheid het kerkgebouw en de kerkelijke bezittingen in gebruik genomen. De Dolerenden namen de naam aan van "Nederduitsche Gereformeerde Kerk van Wetsinge-Sauwerd".

In een gerechtelijk vonnis werd in 1889 het kerkgebouw echter toegewezen aan de Hervormden, die zich tot dat moment gedwongen zagen te kerken in de dorpskerk van Van Zijl te Sauwerd. Later werden ook de pastorie, het kerkelijk archief en het verdere kerkelijke bezit aan de Hervormd geblevenen toegewezen. ds. Teves werd met zijn grote gezin uit de pastorie gezet. Zij vonden tijdelijk onderdak bij geestverwant Jurrien Jacobs Boer te Wetsinge.

Inmiddels was in Sauwerd opnieuw een Christelijke school opgericht. Het nieuwe schoolgebouw plus kosterij (hoofdenwoning) op de hoek Kerkstraat-Schoolstraat kwam gereed in 1888. Door de nieuwe kerkelijke situatie echter, achtte men het nu beter, dat de woning van bestemming zou veranderen en de pastorie voor de Nederduitsche Gereformeerden zou worden. Bovendien werd het schoolgebouw op zondag de "noodkerk" van dit kerkgenootschap. Schoolhoofd Sjoerd Steensma kreeg daarop het tegenover gelegen pand Schoolstraat 2 als woning toegewezen.

Fusiepogingen Afscheidenen en Dolerenden

Het nieuwe kerkgenootschap zocht direct toenadering tot de Christelijke Afscheiden Gemeente, die zich sinds 1869 Christelijke Gereformeerde Gemeente van Wetsinge-Sauwerd noemde. ds. J. Keressies was daar sinds 1876 predikant. Echter, de fusie tussen deze beide kerkgenootschappen met vrijwel dezelfde Calvinistische theologie, maar wel met flinke accentverschillen (het piëtistische, introverte van de Afscheidenen tegenover de maatschappelijk actieve, strijdbare en meer rationele instelling van de Kuyprianen) zou nog een lange weg worden. Toch kwamen landelijk de beide groepen met elkaar tot overeenstemming: in 1892 werd in een gezamenlijke Synodezitting in de Keizersgrachtkerk te Amsterdam tot vereniging besloten. Maar aan de basis was men nog lang niet zo ver. Zolang plaatselijk de fusie nog niet was geëffectueerd, zouden de Afscheidenen en Dolerenden zich respectievelijk Gereformeerde Kerk A en Gereformeerde Kerk B noemen, kortweg A-kerk en B-Kerk.

Een groepering uit de Christelijke Gereformeerde Gemeente, die van een fusie niet wilde weten, vormde een nieuw kerkgenootschap: de Christelijk Gereformeerde Kerken in Nederland. Deze stroming kreeg in Wetsinge en Sauwerd geen aanhang. De toenaderingspogingen tussen de A- en de B-kerk verliepen zeer moeizaam: telkens weer was er een steen in de toch al niet rimpelloze vijver die een snelle fusie tegenhield. Ook het probleem welke predikant moest wijken, vormde een hinderpaal.

Ontstaan Gereformeerde Kerk van Wetsinge-Sauwerd

In 1896 kwamen de fusiepogingen in een stroomversnelling. ds. J. Teves raakte ernstig in opspraak door beschuldiging van zonde tegen het zevende gebod. Dit leidde in 1897 tot losmaking van de B-kerk, waarmee deze predikant van het toneel verdween. Dit voorval bracht deze kerkelijke groepering in een situatie, die

de fusiebereidheid met de A-kerk sterk bevorderde. Daarbij speelde ook schoolhoofd Sjoerd Steensma een grote rol. Deze bekwame en invloedrijke figuur had in de B-kerk altijd al sterk geijverd voor vereniging. Hij kreeg nu de kans. Ook organisatorisch bracht hij de fusieactiviteiten in 1897 tot een wederzijds geaccepteerd goed einde. Op Paasmaandag werd het fusievoorstel aan de beide gemeenten voorgelegd. De overgrote meerderheid kon nu met de fusie instemmen. Daarmee was de Gereformeerde Kerk van Wetsinge-Sauwerd ontstaan. A-dominee J. Keressies werd de predikant, tevens voorzitter van de kerkenraad; S. Steensma werd de scriba.

Het nieuwe kerkgenootschap kwam al direct voor grote praktische problemen te staan. Er zou gekerkt moeten worden in de A-kerk, maar dit inmiddels bouwvallige kerkje uit 1859, kon de groeiende schare bezoekers lang niet bevatten. Als gevolg hiervan werden kinderen vaak niet meegenomen. 's Zomers maakte de jeugd buiten het kerkgebouw via de openstaande ramen en deuren de dienst mee.

Plannen voor kerkbouw

Plannen die gemaakt werden ter vergroting van het gebouw van de A-kerk strandden echter omdat deze ondoelmatig en relatief veel te duur bleken te zijn. Dat leidde tot een kloek besluit: er zou een geheel nieuwe kerk worden gebouwd. De uitvoering van dit besluit resulteerde in het nu jubilerende kerkgebouw.

Het oude kerkgebouwtje werd voor f 220 op afbraak verkocht aan J. Huizing te Winsum. Het puin werd gebruikt voor verharding van de Meedenweg in Wetsinge. Het terrein ging voor f 100 weg als tuingrond. Van het kerkgebouwtje is geen enkele foto of tekening aanwezig: documentatie en archiefbeheer is in Sauwerd voortdurend een zwak punt geweest.

3. TOTSTANDKOMING KERKGEBOUW KERKSTRAAT 11

Na het besluit tot nieuwbouw kwamen de activiteiten om dat doel te bereiken snel op gang. Er was aanvankelijk gedacht om op de plaats van het af te breken A-kerkje te bouwen. Een daartoe strekkend plan van architect Lucas Drewes uit Adorp werd begroot op f 4.600. Maar dit plan vond echter geen genade in de ogen van de kerkleden: een lijstcollecte leverde slechts 20 intekenaars op, terwijl ook verschillende kerkenraadsleden niet hadden getekend. Dit plan werd daarom verlaten en een nieuw plan werd uitgewerkt.

Hoewel door Aaltje van der Molen een gratis bouwterrein aangeboden werd, ging de voorkeur toch uit naar een terrein van Ritske Kamstra, dat voor f 95 per are kon worden gekocht. Architect Drewes maakte een nieuw plan, dat werd begroot op f 6.573. Na enige vereenvoudiging werd dit plan, nu begroot op f 6.400, met acht tegen drie stemmen door de kerkenraad goedgekeurd. Bij aanbesteding lag de aanneemsom echter aanzienlijk hoger. Reden waarom de architect het plan nog eens danig onderhanden nam. Aannemer Schoonebeek uit Wirdum was bereid om dat aangepaste plan voor f 6.000 uit te voeren. Hem werd de opdracht gegund en de bouw kon beginnen.

Veel werk ten behoeve van de bouw werd door de gemeenteleden zelf verricht, zoals het graven voor de fundamente. Ook het inspoelen van zand werd zelf gedaan. Volgens overlevering gaf hiervoor een lange keten van mensen tussen de sloot hoek Oude Winsumerstraatweg-Terpstra's laan (nu Oosterstraat) en de bouwplaats emmers water aan elkaar door.

Geref. Kerk gebouwd 1898.

J. Kerssies - predikant

<i>ouderlingen</i>	<i>diakenen</i>
<i>W. Datema</i>	<i>J. de Jong</i>
<i>W. Boersma</i>	<i>J. Oomkens</i>
<i>Joh. Land</i>	<i>J. Zwartsenberg</i>
<i>S. Steensma</i>	<i>P. Vink</i>
	<i>H. Datema</i>

bouwcommissie

<i>D.E. Pott</i>	<i>de architect</i>
<i>G. Datema</i>	<i>L. Drewes</i>

De bouw verliep in alle opzichten voorspoedig, zodat half december 1898 de kerk gereed was. Op donderdag 22 december werd met twee diensten om 15.00 en 18.00 u. het kerkgebouw in gebruik genomen. Hierin voerden vier sprekers, volgens de notulen allen dominees, het woord. Was 's middags de kerk vol, 's avonds was deze zelfs overvol door de aanwezigheid van veel belangstellenden van elders.

Pieter de Groot, koster van de voormalige B-kerk, werd de koster van de nieuwe kerk. Schoolhoofd Sjoerd Steensma werd voorzanger en voorlezer.

Kerkorgel

Een kerk wordt als incompleet beschouwd wanneer het orgel ontbreekt. Bij de nieuwbouwplannen kwam de plaatsing van een orgel wel ter sprake, maar hiervan

De wester galerij met het orgel.

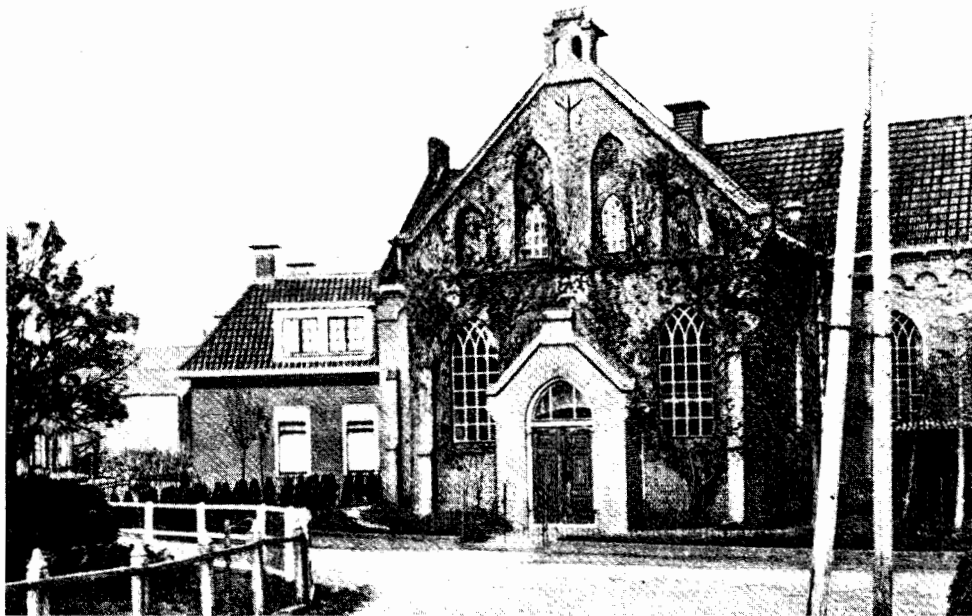
werd ter wille van de financiën voorlopig afgezien. Pas in 1907 werd er een orgel geplaatst. Door de slechte notulering van de kerkenraadsvergadering in die tijd, is van de voorgeschiedenis van het orgel vrijwel niets bekend. Wel staat aangegeven dat Freerk Veldman in 1905 met het voorstel kwam om een kerkorgel aan te kopen. Maar de kerkenraad wees dit af: er was immers een goede voorzanger in de persoon van meester Nienhuis, die dit sinds 1900 deed. Daarom werd een orgel niet nodig geacht.

Hierna kan men in de notulen van volgende vergaderingen lezen, dat er "tijdens de vergadering nog allerlei zaken aan de orde kwamen, waarop een drukke bespreking volgde". Maar hier wordt het nageslacht niet veel wijzer van. Opeens valt in de notulen echter de verrassende mededeling te lezen, dat de daaropvolgende week het nieuwe orgel in gebruik zal worden genomen!

Volgens overlevering zou dit orgel afkomstig zijn uit een Rooms-Katholieke kapel in de omgeving van Nijmegen. Het had nog een aantal kenmerkende versieringen als engelenfiguren met harpen en bazuinen. Het orgel werd geplaatst op de wester galerij, boven de hoofdingang.

Het orgel stamde niet uit de bloeitijd van de orgelbouw (18^e eeuw, Noordduitse barok), maar uit een latere periode. Daardoor had het geen historische waarde. Toch was dit eenklaviersorgel een goed bruikbaar instrument met zijn acht bruikbare stemmen en aangehangen pedaal. De windvoorziening liep via een handbediende blaasbalg. Hilbrand Huinder was de eerste orgelpomper ("poestertreder"). Hij heeft deze bezigheid 35 jaar lang trouw uitgeoefend! Toen kreeg hij eervol ontslag. Hem werd een nieuw kerkboek en een gratis zitplaats aangeboden in de dovenbank.

Meester Nienhuis, tot de komst van het orgel gewapend met stemvork samen met de kerkenraad de kerk binnentredend, werd voorzanger af; voorlezer bleef hij wel.

Het nieuwe kerkgebouw.

Verdere voorzieningen

Het nieuwe kerkgebouw bleek niet in alle opzichten een succes te zijn. In de notulen van de kerkenraad wordt herhaaldelijk gesproken over lekkage en het doorslaan van de muren. Deze moesten daartegen diverse bewerkingen ondergaan. Ook de verlichting bleek onvoldoende: er moesten nog twee hang- en vier muurpetroleumlampen worden bijgeplaatst. Verder gaven de beide galerijen problemen: vanaf de achterste banken was er onvoldoende zicht op de kansel. Dit werkte wanorde bij de jeugd in de hand. Ook hierin werd verbetering gebracht, maar niet afdoende. Om alle financiële problemen weer te boven te komen, werd ondanks het feit dat een minderheid ernstig bezwaar maakte, opnieuw tot verhuur van zitplaatsen overgegaan. Dit was bij de A-kerk in het verleden succesvol gebleken. Om aan de bezwaren tegemoet te komen, zou de verhuur om de andere bank gebeuren.

Zo was eind vorige eeuw het kerkelijk leven in de voormalige gemeente Adorp in een nieuwe fase gekomen. In Adorp was er een Hervormde Gemeente van overwegend vrijzinnige signatuur; in Klein Wetsinge had de kleine Hervormde Gemeente Wetsinge-Sauwerd een meer orthodox karakter.

Daarnaast was er nu een Gereformeerde Kerk, met daarin de Afscheidenen en Dolerenden. Deze kerk zag haar ledental flink groeien. Er kon van een relatieve bloei worden gesproken. Dit mede door ds. Kerssies, die in 1905 met emeritaat ging.

Deze predikant heeft de gemeente 29 jaar lang, door roerige tijden heen, op een kalme, stabiele en solide wijze gediend.

In Wetsinge-Sauwerd raakten de Gereformeerden ver in de meerderheid. Het dorp Sauwerd kreeg dan ook een duidelijk gereformeerd karakter.

4. DE GEREFORMEERDE KERK TOT WERELDOORLOG II

Het werd voor de Gereformeerden met twee stromingen in één bedding geen eenvoudige zaak om te komen tot een eenduidige levensstijl. Enerzijds was er de invloed van de in de Afscheiding gepredikte wereldmijding en een hang naar piëtiesme; anderzijds de invloed van dr. Abraham Kuyper met zijn Dolerenden. Voor hen was de wereld het werkterrein, dat geheel onder het beslag van Gods Woord moest worden gebracht. Hieruit vloeide de stootkracht voort voor de oprichting van Christelijke organisaties. Voor het stichten van een Christelijke school waren ook in Sauwerd de Dolerenden duidelijk de voortrekkers; de Afscheidenen de volgers. De Afscheidenen verweten de Dolerenden een godsdienstige opvatting waarin de rede een te grote, en de spiritualiteit en innerlijkheid een te geringe rol speelden. Zo lag de oprichting van een Vrije Universiteit door dr. A. Kuyper in 1880 ver buiten de gezichtskring van veel Afscheidenen; zij hadden aan een Theologische Hoogeschool in Kampen voor de opleiding van predikanten genoeg. Deze twee stromingen in één bedding bleven elkaar maar matig verdragen. Weliswaar kwam door de uitspraken van de Synode van Utrecht in 1905 aan de partijstrijd officieel een einde, de bezwaren tegen het Kuyperiaanse rationalisme bleven een grote rol spelen.

Plannen om de predikantenopleiding in Amsterdam te concentreren bleken dan ook niet haalbaar. Bij het beroepingswerk bleef het altijd de vraag of men een Kamper of een VU-dominee moest beroepen, want vooral de oudere gemeenteleden verklaarden het verschil duidelijk te kunnen merken. De VU-dominees misten naar hun mening de "innigheid". Tot grote spanningen leidde het verschil in Sauwerd echter niet.

In 1912 werd de Doleantie, die zich 25 jaar eerder voltrok, herdacht. Bij die gelegenheid werd in de gemeente een actie ondernomen voor een nieuw zilveren avondmaalsstel.

Problemen met de verwarming

Kort daarna kwamen er plannen op tafel om gelijktijdig met de Christelijke School tot de aanleg van centrale verwarming over te gaan. Maar deze plannen strandden. Men besloot een grote kachel te plaatsen. Deze kolomkachel stond midden in de kerk en bleek daardoor sterk gezichtsbelemmerend. Daarom besloot men enige jaren later om de kachel met de bijbehorende pijpen in een kelder onder de kerkvloer te doen verzinken, afgedekt met roosters. Ook de pijpen die onder het middenpad doorliepen werden met roosters afgedekt.

Met deze aanpassingen liep het verwarmend effect echter aanzienlijk terug, waardoor de kerkstoven hun functie volop bleven behouden.

Aankoop woning Ritske Kamstra

In 1914 werd de kerk eigenaar van de woning van Ritske Kamstra, gelegen aan het gangetje ten zuiden van het kerkgebouw. Hierop hadden enige oude huisjes hun uitgang vóór de doorbraak van de Provincialeweg door Sauwerd in 1933. Dit gangetje werd tot 1997 als openbaar voetpad gebruikt.

In dat jaar werd dit voor het dorp karakteristieke paadje zonder enig overleg door de aanzwettende bewoners voor het publiek afgesloten. Iets dat door vele dorpsbewoners betreurd werd.

Het resultaat van de aankoop in 1914 was, dat de kerk een flink terrein rondom het

kerkgebouw in eigendom had gekregen. In 1919 waren er vergevorderde plannen om op dat terrein een nieuwe school met vijf lokalen te bouwen. Daartoe werd de woning van Kamstra afgebroken. Maar de schoolplannen vonden felle tegenstand van de zijde van ds. G. Wiersma en Freerk Veldman. Zij wisten te bereiken dat met 19 stemmen voor 37 tegen en 3 blanco, de plannenmakers werden teruggefloten. Daarmee bleef het onderwijs voorlopig gevestigd in het schoolgebouw aan de Schoolstraat, dat toen overigens nog maar 30 jaar oud was.

Verdere voorzieningen aan gebouwen

In datzelfde jaar kreeg de pastorie (Oude Kerkstraat 5) elektrisch licht. Maar niet de kerk: Die werd toch maar één dag per week gebruikt en had nog zulke goede petroleumlampen, dat elektrisch licht overbodig werd geacht. Het zou tot 1924 duren, voordat smid H. Homan voor f 280 het kerkgebouw van elektrische verlichting mocht voorzien.

In 1915 telde de kerk 526 leden (evenveel als nu in 1998). Er werd toen een bouwcomité gevormd om te voorzien in de gebouwen nood, met name voor het kerkenwerk. In de eerste plaats diende de consistorie in de pastorie (Oude Kerkstraat 5) te worden vergroot, terwijl ook vergroting van de kerk naar voren werd gebracht. Dit opdat de ouders in ruimere mate ook hun kinderen mee konden nemen. Dat leidde in 1920 tot de bouw van de noorder galerij. Maar in 1923 werd opnieuw geklaagd over ruimtegebrek. "Het ledental der kerk vermeerdert niet, maar wel het getal der kerkgangers, dat goede preken weet te waarden". Dat leidde tot het zgn. nissenplan: een plan om in de oostelijke kerkmuur een nis uit te bouwen met daarin de preekstoel en daarboven het orgel. Hierdoor zou de westgalerij geheel voor zitplaatsen kunnen worden benut. In relatie tot de zitplaatsenwinst werd dit plan echter te duur geacht. Het zou tot 1954 duren voordat dit plan in gewijzigde vorm toch zou worden uitgevoerd.

Een nieuwe pastorie

In 1922 kwam de kerk voor geheel andere bouwzaken te staan. In dat jaar nam ds. Wiersma afscheid van de gemeente wegens aanvaarding van een beroep naar Musselkanaal. Bij acclamatie werd toen ds. D. van der Meulen van Reitsum beroepen. Deze aarzelde sterk of hij het beroep zou aannemen, want hij achtte de pastorie voor zijn grote gezin te klein. Hem werd toen in het vooruitzicht gesteld dat de kerkenraad de bestaande pastorie zou verbouwen of dat de voormalige pastorie van de B-kerk zou worden aangekocht. Deze pastorie was destijds door de familie Lugtenborg aangekocht en door vererving in bezit gekomen van Roelf Datema sr. ds. Van der Meulen nam genoegen met deze toezegging en aanvaardde het beroep. Datema bood daarop zijn woning aan in ruil voor de te verlaten pastorie Oude Kerkstraat 5 en wenste f 5.000 toebetaald te krijgen. De kerkenraad ging op dit aanbod in, en startte voor dit doel in de gemeente een financiële actie. Deze actie verliep echter slecht. De gemeente voelde veel meer voor de bouw van een geheel nieuwe pastorie. De kerkenraad besloot toen de gemeente daarin te volgen.

Er werd een plan opgemaakt, dat maximaal f 9.000 mocht kosten, maar dat uiteindelijk op f 11.000 werd begroot. Lukas Drewes was weer de architect; de bouwers waren Rustema van Baflo en Heerema van Winsum. Na voltooiing van de nieuwe pastorie werd de oude voor f 5.000 verkocht aan A. Wester, landbouwer op de Winsummermeeden, die er ging wonen. Voor de nieuw pastorie hoefde geen

De Schoolstraat in 1926. Het pand op de achtergrond is de 'nieuwe' pastorie.

bouwterrein te worden aangekocht. Doordat de schoolbouwplannen in 1919 niet waren doorgegaan, lag er naast de kerk meer dan genoeg bouwterrein. Dit werd eerst opgehoogd met wierdegrond van Roelf Datema sr., landbouwer op de Onstaheerd. Deze grond werd afgegraven van een perceel weiland aan de binnenzijde van de Singelweg, achter het Schathoes.

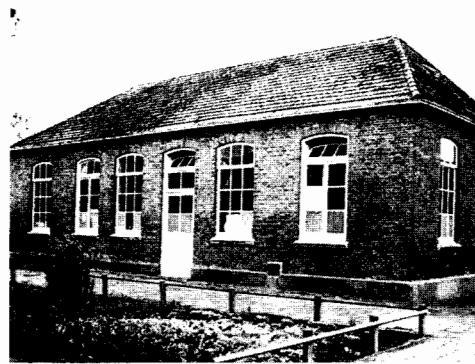
Toen de pastorie voltooid was, bleken de bouwkosten opgelopen te zijn tot ruim f 15.000. Dat uit de hand gelopen bedrag kwam de gemeente enige jaren zwaar op de maag te liggen, vooral toen in 1929 de beruchte crisis van de dertiger jaren uitbrak. Het werd een hele toer om het salaris van ds. Van der Meulen op te brengen. Het verhuren van zitplaatsen, hoe omstreden ook en gespreksonderwerp bij elke kerkvisitatie, kon als belangrijke inkomstenbron niet worden gemist. Om aan de bezwaren tegemoet te komen, werd besloten dat na de voorzang alle zitplaatsen vrij zouden zijn. Als iedereen gezeten was, zou de kerkenraad met dominee en voorlezer binnenkomen. Toen later de voorzang afgeschaft werd, kondigde het gaan branden van een rood lampje boven de preekstoel het moment aan waarop alle zitplaatsen vrij waren.

Behoeftte aan vergaderruimte

De kerk kreeg met een ernstig gebrek aan vergaderruimte te kampen. Met de verkoop van de oude pastorie aan de Oude Kerkstraat 5 was ook de consistorie weggevallen. Daarin werd weer voorzien door een gedeelte van de woning Oude Kerkstraat 3, de vroegere consistorie, in gebruik te nemen. Hier woonde koster Jakob van der Beek, die in 1929 Wolter Hofman was opgevolgd. Daarmee was het probleem echter niet opgelost. Dat gebeurde pas in 1938. Toen werd na het gereedkomen van de nieuwbouw voor de school aan de Burchtweg het verlaten

Oude Kerkstraat 3.

De Christelijke school van 1888, later het verenigingsgebouw Salvatori.

schoolgebouw - tot 1897 tevens B-kerk – door de kerk gekocht voor f 1.000 plus f 100 voor overname. ds. Van der Meulen bedacht voor dit drielokalige gebouw de naam Salvatori.

Dit gebouw werd tot de komst van het dorps huis Ubbegaheem (1967) intensief gebruikt. Daarna kwam het in particuliere handen en kreeg het de bestemming van opslagplaats. De oude consistorie werd toen verkocht en koster Jakob van der Beek (Job Beek) kreeg een nieuwgebouwde woning aan de Tuinbouwstraat (no.10).

5. DE DONKERE OORLOGSTIJD TEGEMOET

Vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog ging ds. Van der Meulen met emeritaat. Hij werd in 1940 opgevolgd door ds. A. van der Ziel, gekomen van Ambt Vollenhove-Cadoelen. Met deze jonge, actieve predikant ging Wetsinge-Sauwerd de donkere oorlogsjaren in.

In de nacht van 9 op 10 mei 1940 werd de vrees bewaarheid dat Nederland betrokken zou raken bij de Tweede Wereldoorlog, die in september het jaar daarvoor uitgebroken was. De Duitse legers vielen ook ons land binnen en in vijf dagen was geheel Nederland bezet gebied geworden. De gemeente Adorp werd reeds in de middag van 10 mei door Duitse troepen bezet, overigens zonder dat er één schot werd gelost.

De bezetting

Aanvankelijk leek er door de bezetting eigenlijk niet zoveel veranderd te zijn. Het leven hernam weldra weer zijn gewone gang. Een collecte voor de kerken in Rotterdam, dat door het bombardement getroffen was, bracht in Sauwerd f 170 op.

Echter, al spoedig begon dat de bezetter de Nederlandse bevolking onder druk te zetten. Als eerste groep moesten de Joden het ontgelden. "Ter beteugeling van de grote macht van het Jodendom" mochten zij geen promotie meer maken. De gezamenlijke kerken adviseerden toen de Rijkscommissaris om "om redenen van barmhartigheid en op aan de Heilige Schrift ontleende gronden" deze maatregel

niet door te voeren. Maar voor dit soort adviezen bleek de bezetter ongevoelig. Deze en andere vrijheidsbeplootende en onderdrukkende maatregelen deden al spoedig het eerst nog sluimerend aanwezige verzet snel toenemen.

Brandstofschaarste

Al vrij snel begon er gebrek te komen aan allerlei artikelen en werd de distributie ingevoerd. Voor de kerk was het de brandstof voor de verwarming die spoedig schaars begon te worden. Bovendien bleek dat wat wel verkrijgbaar was, vaak van inferieure kwaliteit te zijn. Sterk walmende eierkolen werden gebruikt, of nog erger: bruinkoolbriketten! Hierdoor hing er in de kerk vaak een teerachtige geur. Tijdens de dienst moest koster Van der Beek soms de kachel bijvullen of oprakelen, veelal tijdens de middenzang.

De kerk moest het doen met tien brandstofbonnen. Kerkgangers die een warme stoof klaargezet wilden hebben, moesten daarvoor zelf een brandstofbon inleveren of iedere zondag een turf meenemen. Later was er helemaal geen brandstof meer. Evenals vroeger konden alleen van huis meegebrachte stoven nog voor warme voeten zorgen. Verder was het verstandig dat men zich warm kleepte.

Toch bleven de kerkdiensten ondanks alles zeer goed bezocht.

De kerk in oorlogstijd

Door omstandigheden waren er weinig mogelijkheden om in het kerkgebouw veranderingen aan te brengen. In de dienst werd er wel wat aangepast. In 1940 werd nl. op aandringen van ds. Van der Ziel besloten tot een "voorzichtige invoering" van de 29 gezangen tellende bundel "Enige Gezangen". Dit ondanks ingediende bezwaren, waarbij men zich op het standpunt stelde van de heer R. van Mazijk

Kerkstraat 10, de woning van Jantje Sinning.

met zijn brochure "Het vrije lied een wanklank in de tempelzang". De tegenstanders hielden bij het zingen van de nieuwe gezangen de lippen dan ook stijf op elkaar.

In 1941 kwam in Sauwerd het waterleidingnet gereed. De kerkenraad besloot om Salvatori daar wel op aan te sluiten, maar met de kerk te wachten totdat aansluiting verplicht gesteld werd. De noodzaak was er niet zo, omdat er immers geen toiletten waren. Aan de zuidzijde van de kerk waren ooit een aantal urinoirs geweest, maar deze waren al ver voor de oorlog weggebroken.

In 1944 huurde de kerk een kamer in de woning van Jantje Sinning, tegenover het kerkgebouw. Deze kamer kreeg de functie van kerkenraadskamer. Moest de kerkenraad eerder vanuit Salvatori komen, nu werd daarmee de loopafstand van de zondagse optocht naar de kerk flink bekort. Deze situatie duurde voort totdat er bij de kerk een consistorie werd aangebouwd.

Jantje Sinning had de functie van kerkschoonmaakster. Zij is jarenlang een zeer centrale figuur geweest voor de gang van zaken in en rondom het kerkgebouw. Ook is bekend, dat zij de kerkenraad goed verzorgde. Het was voor de broeders bij haar goed toeven.

In de laatste oorlogswinter werden er veel evacués uit Zuid-Nederland, vooral uit Venlo en omgeving, bij diverse Sauwerder gezinnen ondergebracht. Hoewel ze veelal niet Gereformeerd waren, gingen ze wel mee naar de kerk. Hiermee was de kerk een echte volkskerk geworden.

Nog een oorlogsbijzonderheid: een Engelse piloot is één nacht onder de kansel verborgen gehouden. Hij was door de stilte in de kerk zo in paniek geraakt, dat dit daarna niet meer gedaan is.

De bevrijding

In april 1945 naderden Canadese en Poolse bevrijdingslegers Groningen. Tussen 13 en 17 april werd daar zwaar gevochten, en brandde een flink deel van het stadscentrum uit. Op 17 april 1945 verlieten de hier aanwezige Duitsers Sauwerd in allerijl. Zij trokken zich via Noord-Groningen terug op Delfzijl. (Om deze stad is tot 2 mei nog flink gevochten.) De reeds tijdens de bezetting geformeerde Ordedienst nam het gezag over en arresteerde NSB-burgemeester Karres. Diezelfde dag nog naderde een flink Canadees eskader het dorp. Evenals bij de bezetting in 1940 voltrok ook nu de bevrijding zich hier zonder dat er ook maar één schot werd gelost.

Met de bevrijding keerden heel geleidelijk de normale verhoudingen van voor de oorlog weer, behalve voor de kerk.

De Vrijmaking

In de kerk echter keerde de situatie van voorheen echter niet meer terug. Zeer pijnlijke ontwikkelingen binnen de kerk waren daarvan de oorzaak.

Was er voor de kerk tijdens de Duitse overheersing veel bedreiging van buitenaf, ook van binnenuit ontstond er in de kerk grote onrust. Landelijk was in de in 1892 ontstane Gereformeerde Kerken in Nederland met de Afscheidenen en de Dolerenden als hoofdstromingen het theologische denken lang niet altijd uniform

geweest. In 1926 veroorzaakte dat met de Synode van Assen een schorsing en afzetting van dr. J.G. Geelkerken. Het gevolg was het ontstaan van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband, waaraan ook de naam ds. J.J. Buskes onafscheidelijk was verbonden. In 1946 verenigde dit kerkgenootschap zich weer met de Nederlandse Hervormde Kerk, waar voor de opvattingen van deze groep meer ruimte werd gevonden.

Maar vooral na 1926 ontstonden er weer uiteenlopende opvattingen in het belijden der kerk ten aanzien van de begrippen verkiezing, algemene genade en de begrippen doop, verbond en wedergeboorte. Hierin werden de accenten verschillend gelegd. Daarnaast speelden tegenstellingen tussen de Vrije Universiteit en Theologische Hoogeschool in Kampen, thans Theologische Universiteit genoemd, en tussen hoogleraren onderling een grote rol. Hierbij stak het vele Gereformeerden, dat de Synode aan de Kamper Hogeschool niet het promotierecht wilde verbinden, doch dit voorbehield aan de Vrije Universiteit. Ook over het tuchtrecht van de meerdere vergaderingen, zoals dit naar voren kwam bij de afzetting van dr. Geelkerken, bestond geen eensgezindheid. Al deze geschillen vertroebelden de sfeer binnen de Gereformeerde Kerken. Werden in 1942 bij de Synode van Sneek nog uitspraken gedaan, die algemeen werden aanvaard, de daarop volgende toelichting riep weer een geschilpunt op rond de begrippen doop, genadeverbond en wedergeboorte. De Synode van Amersfoort deed in 1943 hierover uitspraken om een te eenzijdige accentlegging op het verbond, waarvan vooral de Groninger predikant ds. D. van Dijk een exponent was, af te wijzen. Door geen enkele kerk was hierom echter gevraagd. De door de Synode uitgesproken leer van de zgn. "veronderstelde wedergeboorte" riep veel verweer op bij de Kamper hoogleraren prof. dr. K. Schilder en prof. dr. S. Greijdanus, hetgeen leidde tot hun schorsing en later tot hun afzetting. Het werd de oorzaak van een nieuwe kerkscheuring. Op 11 augustus 1944 ontstonden de Gereformeerde Kerken onderhoudende art 31 k.o., later Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt genoemd.

De in 1940 naar Sauwerd gekomen predikant ds. A. van der Ziel was aanhanger van deze laatste groep. In 1943 vertrok ds. Van der Ziel weliswaar naar Groningen, maar bij een deel van de gemeente had hij blijvende aanhang verkregen. De kernfiguren hierin waren de kerkenraadsleden Kornelis Bouwman, Jan de Vries en Jakob Kimm. De in 1943 uit Thesinge beroepen ds. J.P. Prins was een uitgesproken aanhanger van het Synodale standpunt, evenals ouderling Roelf Datema sr. Het overige deel van de kerkenraad volgde hen daarin. De spanningen liepen binnen de kerkenraad en in de gemeente zo op, dat het ook hier tot een scheuring kwam. Op 1 november 1945 werd de Gereformeerde Kerk onderhoudende art. 31 k.o. van Wetsinge-Sauwerd geïnstitueerd. Jan de Vries, onderwijzer, werd preses, Kornelis Bouwman scriba. Veertig belijdende leden, met hun gezinnen ruim 100 leden tellende, onttrokken zich aan de kerk en traden tot dit nieuwe kerkgenootschap toe.

De Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt

Deze nieuwe kerkelijke groepering kerkte aanvankelijk in de garage van Bouwman ("De Hoop", Provincialeweg 22). In 1948 werd de woning Provincialeweg 20 aangekocht om deze als pastorie te gebruiken. In 1949 werd ds. D. Deddens de eerste predikant van deze gemeente. In 1950 werd achter deze nieuwe pastorie een kerkzaal gebouwd.

De Hoeksteen.

Na een inzinking na 1950, vooral door emigratie, trad naderhand geleidelijk weer groei op tot plm. 200 leden in 1980, zodat deze kerkzaal te klein werd geacht. Het kerkgenootschap, dat inmiddels de naam Gereformeerd Vrijgemaakt had aangenomen, kocht in 1982 van de gemeente Adorp een vrijgekomen sport- annex groene kruisgebouw aan voor f 210.000,-. Een verbouwplan leverde een fraai kerk- en vergadercentrum op, dat de naam De Hoeksteen kreeg. In 1993 werd de entreepartij van deze kerk gemoderniseerd en werd nog een vergaderlokaal toegevoed.

De gereformeerden Vrijgemaakt bleven strikt een eigen koers varen en pogingen tot toenadering of samenspreking vonden geen gehoor. Ook uitnodigingen voor vertegenwoordiging over en weer bij belangrijke kerkelijke gebeurtenissen, zoals intrede en afscheid van predikanten, werden niet aanvaard; er zou een erkenning van de andere genootschappen als kerk uit kunnen worden afgeleid, terwijl er in vrijgemaakte ogen slechts één (ware) kerk bestaat. De Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt telt thans ruim 250 leden.

Omstreeks 1965 ontstonden er binnen de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt interne spanningen doordat een deel de sterk isolationistische opstelling van dit kerkgenootschap niet wenste.

Het was juist de oud-Sauwerder predikant ds. A. van der Ziel, die een exponent van deze stroming werd.

Na veel wrijving leidde dit tot een uittreding: de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt (buiten verband). Later nam deze richting de naam Nederlandse Gereformeerde Kerken aan. Dit kerkgenootschap vond in Sauwerd geen aanhang. ds. Van der Ziel keerde echter weer terug tot de Gereformeerde Kerken Synodaal.

Herstel geslagen wonden

Nadat de vrijmaking zich ook in Wetsinge-Sauwerd voltrokken had, kon de kerk de wonden gaan likken: had het nu zo gemoeten en kon dit echt niet anders?

De aderlating werd vrij goed overleefd. Vooral ten tijde van de uit Dinteloord beroepen predikant dr. W.H. van Zuylen stabiliseerde de gemeente zich weer en ging een periode van redelijke bloei tegemoet. Het ledental, dat door de Vrijmaking was teruggevallen van ongeveer 700 naar 575, herstelde zich weer. Maar omstreeks 1950 trad er ten gevolge van een forse emigratiegolf een daling in tot circa 525. In 1980 was het ledental weer gegroeid tot 700. Daarna ontkwam ook Wetsinge-Sauwerd niet aan de landelijke tendens van kerkverlating en vergrote mobiliteit van de bevolking. Het ledental is daardoor nu terug op het niveau van de jaren vijftig.

6. VERANDERINGEN BINNEN HET JUBILERENDE KERKGEBOUW

Het kerkgebouw uit 1898 ademde in 1950 nog dezelfde sfeer als bij de ingebruikname: sober, kale wanden en zonder enige versiering. De later toegevoegde noorder galerij had hier niets aan veranderd. In strijd met deze soberheid was het orgel, dat met zijn bazuinende engelfiguren en andere elementen zijn Rooms-katholieke oorsprong niet verloochende. Dit werd echter niet als storend of niet-passend gezien.

Was er tijdens de oorlog aan onderhoud vrijwel niets gedaan, ook in de eerste jaren na de bevrijding was door gebrek aan materialen de mogelijkheid hiertoe beperkt.

Opknapbeurt orgel

Het orgel verkeerde na de bevrijding in zeer slechte staat. In 1949 kreeg het van orgelbouwer Mense Ruiter voor f 3.915 een opknapbeurt. Een ensemble uit het

Orgel met engelfiguren.

fanfarekorps "De Dilettant" begeleidde de gemeentezang zolang dit onderhoud duurde. En Ruiter deed erg lang over de werkzaamheden. Bovendien hield hij er ongewone werktijden op na: de intonatie verrichte hij 's nachts, en overdag rolde hij zich bij tijd en wijle in een vloermat om te slapen.

Ruiter voegde twee stemmen aan het orgel toe, waardoor dit eenklaviersorgel tien goed bruikbare stemmen kreeg.

De klank, die overigens altijd al als goed werd ervaren, werd hierdoor flink verbeterd. Ook had het orgel voor de windvoorziening een elektrisch aangedreven pomp gekregen. Alko Medema raakte daarmee zijn functie als orgelpomper kwijt.

De nieuwe kerkenraadskamer

De gemeentevergadering besproken werd. Een deel van de gemeente bleek toen echter van mening dat uitbouw lapwerk zou zijn, omdat Sauwerd aan een geheel nieuw kerkgebouw toe was. Men ging toch accoord toen Wiersma verklaarde dat de kerk nog hecht en sterk was en alleen een forse opknappbeurt nodig had. Aannemers Miedema en Klein uit Sauwerd voerden het plan uit.

De nieuwe kerkenraadkamer bleek voor de kerk een grote aanwinst.

De begaafde dr. W.H. van Zuylen was een bijzonder gezien en geliefd predikant. Hij was altijd in het zwart gekleed en droeg een bolhoed.

Tijdens zijn wandelingen rond Sauwerd kon hij als een zegenende pastoor door de velden trekken. In 1951 nam hij een beroep aan naar Rotterdam.

Bouw nieuwe kerkenraadkamer

Vanaf de bouw had de kerk geen kerkenraadkamer gehad. Daartoe deed een ruimte in respectievelijk Oude Kerkstraat 5, 3, Salvatori en Kerkstraat 10 dienst. Dit betekende ook dat de kerkenraad zich daar voor de dienst moest verzamelen om vervolgens over straat in statige pas naar de hoofdingang van de kerk te lopen. Daarna schreed men de kerk binnen. Ouderlingen en diakenen namen hun plaats staande in, waarna een stil gebed volgde. Alvorens de preekstoel te beklimmen bad de predikant een "drempelgebed". Ook veel mannelijke gemeenteleden bleven, alvorens te gaan zitten, eerst enige ogenblikken staan voor een stil gebed; de hoed af of voor de ogen. Geleidelijk verdween deze gewoonte.

In 1950 werd de wens om aan de kerk een kerkenraadkamer of consistorie te bouwen eindelijk vervuld.

Het was dominee Van Zuylen die de kerkenraad wist te overtuigen dat dit nu moest worden aangepakt.

Architect Wiersma uit Bedum kreeg opdracht om een ontwerp te maken, dat in een gemeentevergadering besproken werd. Een deel van de gemeente bleek toen echter van mening dat uitbouw lapwerk zou zijn, omdat Sauwerd aan een geheel nieuw kerkgebouw toe was. Men ging toch accoord toen Wiersma verklaarde dat de kerk nog hecht en sterk was en alleen een forse opknappbeurt nodig had. Aannemers Miedema en Klein uit Sauwerd voerden het plan uit.

De nieuwe kerkenraadkamer bleek voor de kerk een grote aanwinst.

Het noordelijke gedeelte van de kerk.

Andere tijden, andere gewoonten

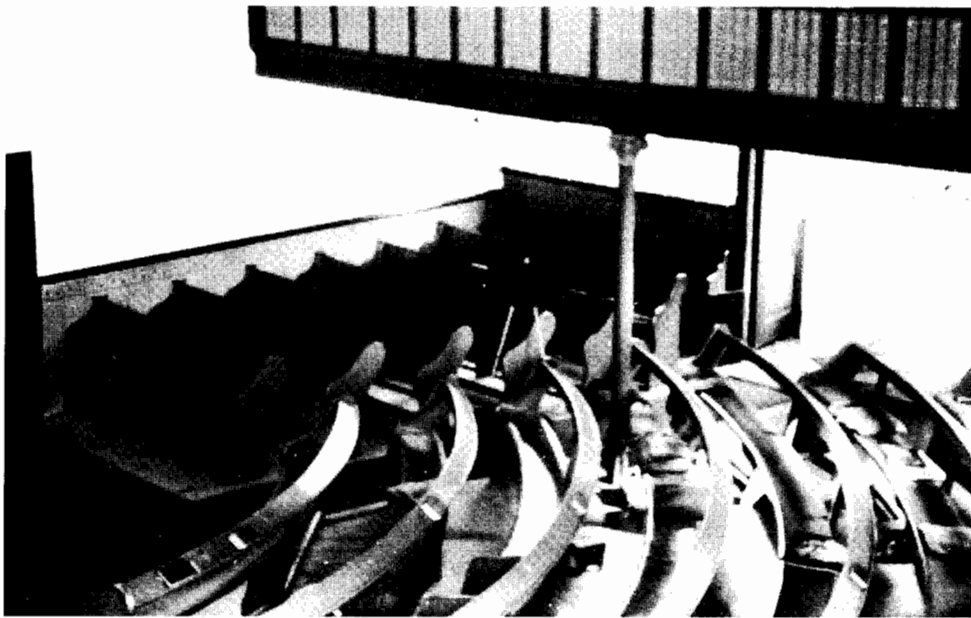
Lang kende men de gewoonte dat echtparen gescheiden in de kerk plaats namen: de vrouwen bevolkten de zuidelijke helft van de kerk, de mannen de noordelijke. Een verplichting is dit – voor zover bekend – echter nooit geweest, zoals dat in vele Hervormde Kerken wel het geval was. Met de opkomst van een nieuwe generatie verdween deze gewoonte. Toch zijn vrij lang de zitplaatsen onder de zuidgalerij bezet geweest door voornamelijk oudere boerinnen. Dit werd de "gouden hoek" genoemd. Arbeiders hadden vroeger hoofdzakelijk hun zitplaats op de galerijen.

Ook is het lang gebruikelijk geweest, dat iemand die tijdens de preek al te zeer tegen de slaap moest vechten, even ging staan.

De zuidelijke galerij was tijdens de diensten doorgaans vol. Een aantal kerkgangers stond daar dan tegen de trapleuning aan, of zaten op de trap. Tijdens de preek werd de staanders meestal wel een zitplaats aangeboden door mensen, die ook wel even in de benen wilden komen. De middenzang was vaak het sein voor deze plaatsverwisseling.

De diensten duurden meestal 75 tot 100 minuten. Maar met de komst van ds. Van der Ziel werd bij de ochtenddienst de 80 minuten niet vaak overschreden; de middagdiensten waren toen teruggebracht tot 60 à 70 minuten.

De preek nam tijdens de dienst een zeer centrale plaats in. De kerkzang was op hele (lange) noten. Het is in Sauwerd sinds mensenheugenis niet meer voorgekomen dat de organist tussen iedere versregel voor één maat tussenspel zorgde. Voor de organist was de bundel "J. Worp, Psalmen en Enige (10) Gezangen" vaak de enige bundel. De meer muzikale gemeenteleden kenden dan ook veel van de voorspelen van Worp uit hun hoofd.

De "gouden hoek"

Een vast gegeven in de dienst was de middenzang. Behalve een welkome onderbreking van het luisteren, had deze ook de praktische functie van slaapverdriving.

In de tijd voor de komst van de centrale verwarming namen vele oudere vrouwen een stoof mee naar de kerk om de voeten warm te houden. De middenzang was dan het moment waarop een haarspeld uit de knoedel werd getrokken om daarmee het kooltje in de test weer wat op te rakelen. Daarna werden de rokken weer om de stoof uitgespreid; men was gereed voor de tweede helft van de preek.

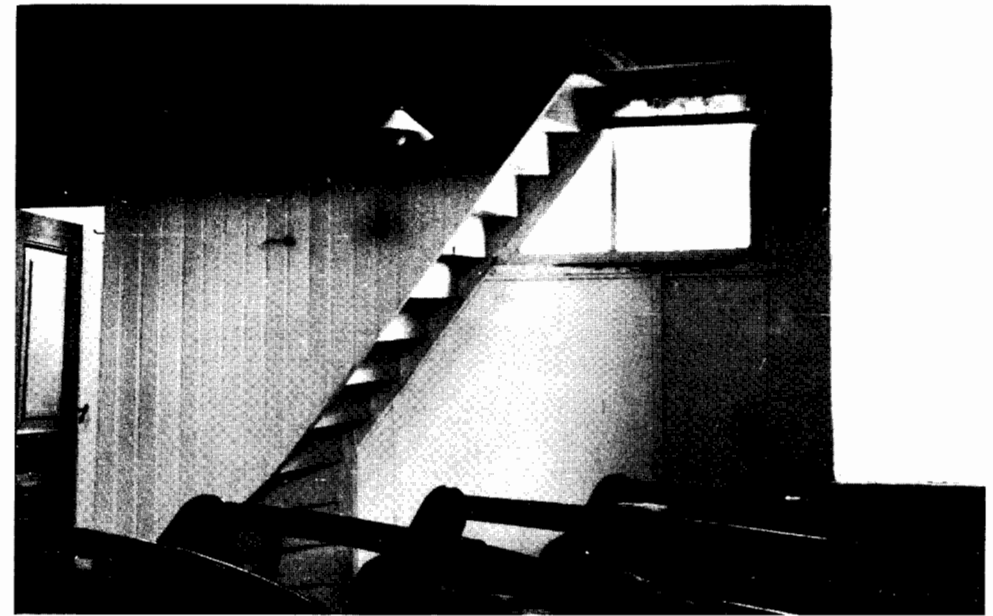
Brand in het dorp

Een voorval uit het jaar 1936 mag niet onvermeld blijven. Tijdens de middagdienst, waarin ds. Van der Meulen voorging, kwam na de middenzang plotseling koster Jakob van der Beek de kerk binnenhollen met de alarmerende mededeling: "Doomie, d'r is brand ien 't dörp!" Algemene consternatie. Behalve de brandweermannen holde vooral de jeugd de kerk uit. Ds. Van der Meulen bedacht zich even en sprak toen op kalme toon: "Laten we de dienst naar behoren afsluiten". Hij zei in een notendop wat hij nog had willen zeggen en sprak vervolgens over de opgewonden kerkbezoekers de zegen uit. De kerk stroomde toen versneld leeg.

De brand was overigens niet indrukwekkend: enige kwajongens, die door hun ouders niet meegenomen waren naar de kerk, hadden met lucifers gespeeld, en een hooiberg aan het Merenwegje in brand gestoken.

Huisbezoek

Een jaarlijks terugkerende gebeurtenis was het huisbezoek: ieder gezin werd door de predikant en een ouderling bezocht. Bij dat gezin hoorden dan ook eventuele inwonende knechten, meiden of dienstboden. De bezoeken duurden een uur.

De toegang vanuit het voorportaal naar de zuidelijke galerij.

De predikant en de ouderling legden per avond drie huisbezoeken af, beginnend om zeven uur. 's Zondags werden de huisbezoeken voor de komende week afgelezen. Afzeggen of verzetten kwam niet voor: het huisbezoek was primair, alle andere zaken waren daaraan ondergeschikt.

Belangrijke gespreksonderwerpen bij huisbezoeken waren: het hardop voorgaan in gebed aan tafel door het gezinshoofd; het lezen van Christelijke dagbladen en andere lectuur; naarstigheid in het bijwonen van de erediensten en de catechisaties. Verder waren er gesprekken over de gereformeerde levensstijl en over actuele zaken die men daarmee in strijd achtte.

Met name ds. Van der Meulen kon men, al dan niet vergezeld van een ouderling, met gezwinde pas door de gemeente zien lopen. Van der Meulen was een vriendelijk, aimabel en respect afdwingend persoon. Hij verplaatste zich uitsluitend per voet. Tegen het eind van zijn ambtstijd werd hij gekweld door ernstige doofheid. Er doen nog veel verhalen de ronde over catechisanten die daar misbruik van maakten.

Een vernieuwingsgolf

Het jaar 1953 bleek voor de kerk behoorlijk wat veranderingen in te leiden. ds. C. Morgenstern, die in 1951 Van Zuylen was opgevolgd, gaf blijk van een grote vernieuwingsdrang. Het begon met de invoering van de nieuwe bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap.

Daartegen bestond binnen de gemeente weerstand, want de aloude vertrouwde teksten klonken ineens anders. Maar ds. Morgenstern vond dat de Gereformeerden met de tijd mee moesten gaan.

Per slot van rekening kwamen velen ook niet meer te voet, maar met de fiets naar de kerk.

